

Ольга Шевчук

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з феноменом усталення етнічної ідентичності за сучасних умов в Україні. Аналізуються чинники мобілізації етнічної ідентичності у трансформаційних процесах сьогодення, розглядаються навні методи дослідження ідентичностей. У цій праці запропоновано такий варіант підходу до питання етнічної ідентичності, який би дозволив запобігти міжрегіональному протиставленню.

Ключові слова: етнічна ідентичність, трансформаційні процеси, національна ідентичність, етнічна мобілізація, між-етнічна взаємодія.

O. Shevchuk. Ethnic identity in contemporary Ukraine

This article is devoted to problems associated with the phenomenon of establishing ethnic identity in the current situation in Ukraine. Factors of mobilization of ethnic identity in the modern transformation processes and existing methods of researching identities are analyzed by the author. In this research a variant of approach to ethnic identity, which would allow to prevent interregional contrast is proposed.

Keywords: ethnic identity, processes of transformation, national identity, ethnic mobilization, interethnic interaction.

Шевчук О. Этническая идентичность в современной Украине

В статье рассматриваются проблемы, которые связаны феноменом с формирования этнической идентичности в современной Украине. Анализируются факторы мобилизации этнической идентичности в условиях трансформационных процессов современности, рассматривает популярные методы исследования идентичности. В данной работе предложен такой вариант подхода к вопросу этнической идентичности, который бы позволил снять межрегиональное противопоставление.

Ключевые слова: этническая идентичность, трансформационные процессы, национальная идентичность, этническая мобилизация, межэтническое взаимодействие.

Одним із досі нез'ясованих питань сучасної України є ідеологічна парадигма мобілізації етнічної ідентичності: основні важелі, правила, пріоритети повинні були б бути уставленими та зрозумілими.

Ми вважаємо доцільним окреслення чільних, на нашу думку, принципів формування національної політики, яка була б підґрунтям етнічної самосвідомості, а саме: транспарентність, відповідність нормам правової держави, громадянського суспільства, несуперечність з нормативною базою міжнародного права та Конституцією власної держави, визнання державної мови як основного інструмента державного функціонування, як фундаментальної позиції національної ідеології.

За умов трансформаційних процесів сьогодення в Україні виникають різноманітні стратегії індивідуальної та колективної соціальної адаптації. Необхідною є така політика, яка б дозволила уникнути конфліктних ситуацій та забезпечувала б консенсус державних і етнічних інтересів.

Незважаючи на численні декларації дослідників ідентичностей про важливість подолання глибоких суперечностей між локальним та глобальним, на практиці спостерігаємо цілком інакший перебіг подій. Методологічною основою багатьох ґрунтовних праць є визначення специфіки співвідношення між “досліджуваним” та “пануючим” етносами. В таких випадках етнос розглядають як певну систему, наділену власною структурою, елементами, зовнішніми зв'язками, визначають мету та зацікавлення носіїв етносу, функціональна необхідність, тобто межі дослідження в такому випадку величезні. Можна спробувати уявити і презентувати “правильну” модель етнічної ідентичності та її основних елементів. “Істинність” такої моделі, на нашу думку, почасти, визначається приналежністю самого дослідника до того чи іншого науково-теоретичного дискурсу, а також його залученістю в реальні процеси, що відбувається. Наукові розвідки політологів ґрунтуються на тому, що існують універсальні політичні процеси і закономірності, притаманні, наприклад, для будь-яких суспільств у період трансформації. Такий погляд імпліцитно містить визначення про те, “як все має відбуватись”, відповідно створюється соціентальна політологічна, економічна чи ідеологічна матриця, на онові якої порівнюють живі, реальні події із заданим кліше. Подібна детермінанта призводить до того, що в подальших дослідженнях можна побачити емпіричну різноманітність процесів і явищ, з одного боку,

гомогенізувати сферу вивчення, знайти спільність і сформулювати мету роботи під будь-яку типологію – з іншого.

За два останні десятиріччя етнічність постала однією з вагомих складників сучасного суспільства, що яскраво контрастує з теоретичними поглядами про сучасність, описаними в універсалістських, глобалістичних категоріях. Це змушує учених по-новому переосмислити як саму природу ідентичності, так і її характерологічні ознаки сучасності. Міфологія етнічного відродження викликала нечуване, із часів розпаду колоніальних систем, зростання етнічної самосвідомості, яке, крім того ж, супроводжується поширенням культурного плюралізму, а також різноманітними варіаціями сецесійних етнонаціональних рухів.

Постає слушне запитання, чому в сучасній Україні, як і багатьох інших державах, в той час, коли за багатьма прогнозами етнічність до кінця попереднього століття мала зникнути, політика, заснована на мобілізації етнічної ідентичності, відродилась у всесвітньому масштабі? Чи це справді ренесанс ідентичності чи цілком новий феномен? Пошук відповідей на ці та інші запитання, що безпосередньо стосуються ситуації, що склалась у нашій державі, спонукають до суттєвого перегляду популярних теоретичних поглядів на природу ідентичності загалом та етнічної ідентичності зокрема.

У складній та багатогранній системі суспільних зв'язків і стосунків особливо чітко, на нашу думку, вирізняється етнічна приналежність людини, яка, почасти, є первинною щодо інших ідентичностей. Тобто, перш ніж презентувати себе представником різних соціальних, економічних, політичних тощо общин, людина, насамперед, є носієм того чи іншого етносу. Цей статус набувається при народженні. Навіть тоді, коли особа зумисно або мимоволі заперечує свою національну приналежність, тобто намагається вважати себе представником іншого етносу, її антропологічні та лінгвістичні дані, у багатьох випадках, ілюструють достатньо інформації про справжнє походження.

Слід констатувати, що незнання історії свого народу, його культури може бути причиною заперечення людьми свого істинного походження через комплекс меншовартості чи елементарне невігластво. Етнічна самосвідомість – складне соціально-психологічне явище, яке є продуктом історичного розвитку. В різні періоди історії, залежно від трансформаційних процесів всередині тої чи іншої держави, рівня розвитку суспільних зв'язків, її полі- або мо-

ноетнічності, аксіологічне ставлення людей до феномену етнічної самосвідомості формувалось по-різному. Відповідно, демонстрація етнічної самосвідомості та заохочення людей до подібних проявів також були неоднаковими. Найяскравіше це простежувалося у поліетнічних державах, якою є і була Україна.

Етнічна ідентичність – це відчуття людиною приналежності до своєї національності, її стале усвідомлення про власний народ, його характерні риси, культуру, мову, територію проживання, історичне минуле, тобто усталений образ “ми”. Вищеперераховане повинно емоційно відображатись у самості індивіда, до нього виникає певне ставлення, наприклад, почуття гордості, емпатії, що стимулюють і визначають вчинки.

Деякі сучасні дослідження етнічної ідентичності виокремлюють 4 “етнічних джерела”, що наповнюють етнічну самосвідомість:

- родове;
- психологічне;
- культурне;
- соціальне.

Ми погоджуємось з такою класифікацією, наголошуючи лише на тому, що слід враховувати пізнавальну та емоційну форми етнічної ідентичності, перша з яких, власне, формує і дозволяє усвідомити власну приналежність, а друга надає можливість санкціонування етнічної спільності традицій, норм та моделей поведінки. Емоційний бік етнічної самосвідомості включає в себе відчуття власної гідності, бажання пишатись за досягнення своєї країни та потяг до примноження її статків.

Структура етнічної самосвідомості досі не є остаточно визначеною. На нашу думку, туди варто зарахувати:

- національну ідентичність;
- усвідомлення типових рис своєї спільноти, її властивостей як цілісної системи;
- знання минулого власного народу;
- чітке бачення територіальної спільності (“рідної землі”);

Самостійним елементом є ставлення до матеріальних і духовних цінностей нації, а також розуміння ролі та значення рідної мови. Навіть за сучасних умов в Україні для середньостатистичного селянина мова пращурів є єдино можливою і єдино правильною. З появою великих міст, чи, беручи до уваги урбанізацію загалом, пріоритети комунікації дещо змінились. Постало питання про “престиж” рідної мови, про її носіїв, про можливість здобуття

освіти та роботи. Щоб посісти гідне місце в сучасному глобалізованому світі, володіння лише рідною мовою є замало. Мобілізація росту населення, міграційні процеси посилюють вплив визначеної в кожний різний період універсальної чи то пануючої “імперської” мови. Незнання або погане володіння такою мовою підкреслювало різницю між тими носіями етнічної ідентичності, в яких вона формувалась локально, і тими, хто установлював її глобально. Подібне можна спостерігати і стосовно релігійної приналежності, і стосовно звичаїв та правил повсякденного життя. Крок за кроком, із різною швидкістю, з різними досягненнями у сфері етнічного, соціального, лінгвістичного, конфесійного трансформаційні процеси сучасної Української держави стимулюють пошуки нового “ми” і “вони”, тим самим оптимізуючи міжетнічну взаємодію.

Враховуючи наведене, доходимо висновку, що питання етнічної самосвідомості напряду пов’язане з проблемою балансу влади в сучасному українському суспільстві. Потреба мобілізації етнічної ідентичності в Україні зараз, мабуть, мало у кого викликає сумніви. Ми вважаємо, що особливу роль у цьому процесі відіграє володіння рідною мовою та її престиж, відчуття гордості за те, що ти репрезентуєш певний етнос на світовій арені. Гідною відповіддю на інтерференцію може бути стандартизований варіант мови. Зараховуючи до цього традиції, історію, релігійні уподобання, любов до власної землі та пошану до влади, формується підґрунтя прирівнювання цих чинників до наріжних каменів становлення етнічної ідентичності.

У сучасній науці сформувалось три основних теоретичних напрями тлумачення природи етнічної ідентичності: примодріалізм, інструменталізм, конструктивізм. Використання етнічної риторики, апеляція до етнічної солідарності стають особливими засобами для мобілізації людей до спільних дій. Вивчення етнічної мобілізації, її процесів та механізмів стає дедалі актуальнішим [1, с. 35-70]. У цьому дослідженні під етнічною мобілізацією ми розуміємо процес посилення групової згуртованості на основі переважання етнічної ідентичності перед іншими соціальними солідарностями, що забезпечує групі цілісність, узгодження дій і, певним чином, протиставляє етнічну групу іншим соціокультурним спільнотам. Етнічна мобілізація стає потужним чинником та важелем у боротьбі за політичну владу.

Більшість досліджень, що стосуються питання етнічної мобілізації звернені до розвинутих форм мобілізації етнічної групи,

до ситуації міжетнічного конфлікту вже в його початковій стадії. Натомість латентні процеси у сфері етнічності довгий час досліджувались не достатньо, проте, саме вони, на нашу думку, є більш показовими, оскільки міжетнічне протистояння знаходиться в них у ситуації найбільш наближеній до природного стану.

Важливо окреслити і такий феномен, як сусідське та пограничне співіснування: сусіди живуть поряд і не заважають одні одним за принципом невтручання та ввічливої неухважності. Як тільки ці межі порушуються, сусіди набувають іншого статусу, а саме, воно стають родичами, друзями, ворогами, антагоністами, проте не сусідами.

За багатомісячну історію, в сучасній Україні у свідомості етносів, що населяють нашу державу, сформувалась певна сусідська ідентичність. Ми можемо вести мову про деякі паттерни свідомості, де укорінений образ добросусідського соціального співіснування. Факт спільного проживання стає природною настановою, а сформована культура України має поліетнічну основу. Це простежується у мовних взаємовживаннях, у своєрідності сільських поселень, у спільних елементах традицій. Міжетнічна взаємодія на “сусідській” основі знімає такі протиставлення між глобальним і локальним, як висвітлення питання хто є більш автентичним жителем того чи іншого регіону України, проблему теоретичних претензій. Спільне проживання зумовлює визначену відповідь на подібні ситуації. Усвідомлення спільного життєвого простору має різні наслідки, включно з частковою асиміляцією та дифузиею. Зрозуміло, що феномен міжетнічної взаємодії ґрунтується, здебільшого, на проживанні на одній території, що сприяє освоєнню соціального простору одразу декількома етнічними групами. За такої ситуації виникає уявлення про спільну межу, за якою живуть “вони”, “чужі”. Це територія, де відбувається символічне схрещення культур, соціальних стосунків, формується специфічна ідентичність, певний тип самосвідомості, який виходить за межі національного.

Для визначення вихідних передумов процесів етнічної мобілізації важливим стає окреслення світоглядних розбіжностей між різними етносами. В соціокультурних умовах України, коли усталення етнічної ідентичності виявляє себе все більш чітко, зони безпосередньої, інтенсивної міжетнічної взаємодії стають “вибухонебезпечною” територією, із загрозою ескалації етнічної нетерпимості та процесами явної чи латентної етнічної мобіліза-

ції. Аналізування діяльності культурно-просвітницьких організацій доводить, що зараз відбувається активне освоєння етнічної культури, зокрема, мови, відроджуються релігійні свята і навіть забуті культу. Спостерігається апелювання до далекого минулого як джерела легітимності чи несправедливості сьогодення. Етнічна мобілізація передбачає емоційно-цілісне ставлення до минулого, яке віддзеркалюється і конструюється діяльністю етнозорієнтованих інтелектуалів. Іноді виявляється подібність розвитку етнозорієнтованих організацій, які поступово можуть змінювати початковий ідеологічний курс з наголошенням на політичному аспекті, із намаганням позиціонувати себе як актора не лише культурного, але й державницького рівня. Вагомою ознакою таких змін є зміна типу лідерства, коли безпосередньо проходить переобрання керівника або він сам дрейфує у бік політичного чільного визначення.

У зв'язку з цим спробуємо запропонувати теоретичну модель етнізації соціального простору, за основу якої ми візьмемо популярну у феноменологічній парадигмі конструктивістську концепцію етнічності [2, с. 3-21]. Вагомим тут є те, що етнічні спільноти є носіями соціальних конструкцій, наділених власними межами. Всередині такого утворення є усвідомлений її членами постулат приналежності до спільноти за низкою ознак, що легко розпізнати, тобто етнічна ідентичність забезпечує групову солідарність. Така побудова здійснюється завдяки цілеспрямованій діяльності окремих людей і відповідних соціальних інститутів. Символічні межі, в яких панує етнічна ідентичність, встановлюються довільно, шляхом актуалізації випадкового, але вагомого в цей момент і в поточній ситуації набору етнодиференціюючих маркерів. За умов стабільної міжетнічної взаємодії ці межі визнають інші спільноти, проте вони не є абсолютними. Такі соціальні поля можуть розширюватися чи звужуватись. Чільними чинниками їх змін є спосіб проживання та інструментальне використання етнічності етнонаціоналістичними діячами. Наприклад, нав'язування поглядів про втрату етнічною групою будь-якої етноутворюючої ознаки призводить до боротьби за розширення меж, заданих символічним полем.

Зараз в Україні почали виникати й удосконалюватись різні стратегії індивідуальної та колективної соціальної адаптації. Серед найбільш розповсюджених адаптаційних моделей виокремлюється посилення групової солідарності. В ситуації нестабільності і невизначеності виникає настанова на потребу пошуку природної примодріальної соціокультурної ніші, своєрідного прихистку.

Повсякдення перетворюється на простір ризику, водночас, саме в ньому знаходяться структури, що можуть захистити людину. Етнокультурна ідентичність виявляється однією з небагатьох вагомих соціальних ідентичностей, що виконують адаптаційну функцію. Ситуація, що виникає, може бути потрактованою спостерігачем як процес етнічного відродження, навернення до “свого”, природного, при цьому простежується посилення значимості етнічної ідентичності перед інакшими солідарностями, відбувається процес етнізації соціального простору.

Можемо виокремити три обставини, що впливають на оптимізацію укорінення у свідомості етнічної ідеї. По-перше, велике значення має наявність групи інтелектуалів, що займаються її формуванням – групи істориків, літераторів, викладачів, учених, творчих працівників. По-друге, ненав’язлива політика етнокультурного представництва в органах влади дає можливість не тільки артикулювання етнічної ідеї, але й її впровадження та реалізацію в дійсність. По-третє, в часи швидких суспільних змін прості люди потребують традиційних цінностей, що відкриває майже необмежені можливості для прийняття ними нових ідеологій на основі укорінених правил.

Окреслені нами етапи усталення етнічної ідентичності є ідеальними типами рівнів міжетнічної взаємодії, які в реаліях сьогодення України мали б не змінювати один одного, а існувати одночасно кожен у своєму часовому проміжку.

Література:

1. Комарофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века // Этничность и власть в полиэтничных государствах: Материалы международной конференции. М., 1994.
2. Тишков В. А. О феномене идентичности // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 3.
3. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность // Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. – М., 1995. – С. 211-213

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка **О. В. Дарморіз**